

Language: Yorùbá

**Ìdojúkọ Àwọn Akínkanjú Jagunjagun Ilẹ̀ Adúláwò Lówò Àwọn Ọmọ-
Ogun Wọn: *Lísàbí Agbòngbò-Akàlà* láti Owó Olú Owólabí Gégé Bí Àpẹrẹ**

Michael Olánrewájú AGBOOLÁ (PhD)

Department of Performing Arts and Film Studies,
Faculty of Arts, Kwara State University (KWASU), Malete, Kwara State,
Nigeria.

Email: michael.agboola@kwasu.edu.ng or michaelagboola92@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0009-0001-4410-7884>

ÀSAMỌ

Ogun kò rí bí iyán, bèè ni ogun kò rí bí ká sùn ti obìnrin ẹni tó peni lóorun. Itàn sàfihàn rẹ lónírúurú nípa ìsekúpani, ìmúnìlẹrú, ati ìjẹgàbá tó máa ń wáyé látowò àwọn ajunilo lórí àwọn ilú tí agbára wọn kò tó nńkan látara ìgbéraga tàbí ìlara ọmọ̀nikẹjì lásan. Ìjàjàgbara nítorí iwòsì tó máa ń wáyé látowò àwọn tí a jẹgàba lórí wọn ló sáábà máa ń bí àwọn akínkanjú jagunjagun nílẹ̀ adúláwò (ilẹ̀ Áfíríkà). Àpilẹ̀kọ yìí ẹ̀ ẹ̀ agbẹ̀yẹ̀wò ìdítẹ̀móní látowò àwọn ọmọ ogun sí Balógun wọn nípa bí àwọn ọmọ ogun Lísàbí ẹ̀ dítẹ̀ mọ ọn láti dójú ìjà kọ ọ lẹ̀yìn tí wọn jagun-ẹ̀gun tán. Ẹ̀yí hàn nínú iwé itàn àròsọ *Lísàbí Agbòngbò Akàlà* nílẹ̀ Abẹ̀òkúta tí Olú Owólabí kọ. Ọ̀tẹ̀ dídí mọ àwọn asíwájú wònyí máa ń já sí ikú fún wọn tí omi á wá tẹ̀yìn wọ ìgbín wọn lẹ̀nu gégé bó ẹ̀ rí fún Lísàbí. Àpilẹ̀kọ yìí sàmúlò ọ̀nà iwadii Àsàpẹ̀júwe àti Tíọ̀rì Ìmútànsọ Tuntun (Descriptive Methodolgy and New Historicism Theory) láti ẹ̀ àtúpalẹ̀ àpilẹ̀kọ yìí, ẹ̀yí tó sì sàfihàn wí pé kí ó tó di pé àwọn Ọ̀yínbó aláwọ̀ funfun dé ni ìjẹgàba, ìyannijẹ, ìdàlúrú àti onírúurú ogun ìletò-sí-ìletò, abúle-sí-abúle àti ilú-sí-ilú ti wà. Ibi ni àwọn ọmọ̀lẹ̀yìn máa ń sáábà fi sù asáájú wọn gégé bó ẹ̀ rí fún Lísàbí. Iṣẹ̀ yìí wá fídí rẹ̀ múlẹ̀ pé lópin ìgbà tí àwọn ọmọ ogun bá ń dítẹ̀ mọ asíwájú, iná ìdàgbàsókè àwùjọ kii jò geere rara.

KÓKÓ ỌRỌ

Ilẹ̀ Áfíríkà, Ìjẹgàba, Akínkanjú Jagunjagun, Ìjàjàgbara, Ìdítẹ̀móní

**O Confronto dos Bravos Guerreiros Negros às Mãos de Seus Soldados:
O Estupro das Ambongbo-Akala por Olu Owolabi como Exemplo**

RESUMO

A guerra não é como um casamento, nem como dormir com uma mulher que acaba de dar à luz. A história demonstrou isso de várias maneiras, por meio das matanças, da escravidão e da opressão impostas por governantes a cidades que careciam de força suficiente — muitas vezes devido ao orgulho ou à inveja de terceiros. A rebelião contra a opressão exercida pelos dominadores costuma forjar guerreiros valentes no mundo negro (África). Este artigo examina a conspiração de soldados contra seu Comandante-em-Chefe, analisando como as tropas de Lisabí se voltaram contra ele após uma vitória conquistada. Tal fato é evidente na história de Lisabí Agbongbbo Akála, na terra de Abéokuta, narrada por Olu Owólabí. Rebeliões contra esses líderes

frequentemente resultavam em suas mortes, com eles sendo forçados a recuar até que a água lhes entrasse pela boca — como ocorreu com Lisabí. O estudo utiliza metodologia descritiva e a teoria do Novo Historicismo para demonstrar que, antes da chegada dos brancos (*Oyinbo*), já existiam dominação, opressão, caos e diversos conflitos entre assentamentos, vilarejos e cidades. Era nesse contexto que liderados frequentemente derrotavam seus líderes, como aconteceu com o caso de Lisabí. O trabalho confirma que, quando soldados estão à frente do poder, a chama do desenvolvimento social jamais brilha com intensidade.

PALAVRAS-CHAVE

África, Dominação, Heroísmo guerreiro, Rebelião, Insurgência

ABSTRACT

The phenomena of oppression and subjugation have always constituted a thorn in the flesh of the oppressed and a pleasure to the assailant. History is replete with accounts of brutal assaults, torture, and abuses by hegemonic forces against seemingly weak communities, an act mostly born out of egotism, imperialism, and, ironically, sometimes envy. The resultant resistance by the victims sometimes produced numerous war heroes and heroines in Africa. This paper, therefore, examines the paradox of conspiratorial followership in E.O. Owolabi's *Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà*, a dramatic account of the historical exploits of a war hero in the ancient town of Abèòkúta, in the southwestern part of present-day Nigeria. With the use of descriptive methodology and New Historicism as a theoretical framework, the paper found that even before the advent of colonialism, pre-colonial African communities had been characterised by inter-communal conflicts, exploitation, and oppression. The heroes that emerged from resistance, though often appreciated, were not so in all cases. There were instances of betrayal by heroes' beneficiaries, which create a paradox of life; *Lísàbí* fits in as a victim here, with consequent fatality. The paper, therefore, concludes that as long as Africa continues to conspire against its heroes and heroines, it will be difficult to make progress in terms of development, for not many possess the audacity to lead a revolution; only heroes do.

KEYWORDS:

Africa, Domination, War Heroes, Fight for Freedom, Conspiracy

Ìfáàrà

Ìjẹgàbà lórí ẹni, ìpònnilójú àti ìmúnìlérú jẹ nńkan ìbànújẹ gidi, kí ẹ ọrẹ ara rárá. Ó ti fa oríṣíríṣi ìkùnsínú, jàgídíjàgán àti àbáyọrí tí kò rọgbọ fun ọpọlọpọ ẹniyàn. Ní ìgbà tí ó jẹ pé ìkónìlérú maa ń wá láti ọwọ orílẹ̀dè kan sí orílẹ̀dè miràn, ìpònnilójú ati ìjẹgàbà sáábà maa ń wá láti agbègbè kan náà. A maa le pánrán nígbà miràn ju ìkónìlérú lọ. Ni ọpọlọpọ ìgbà, àwọn akọni nńkan ló lẹ ẹ akitiyan kíkó ọmọ ogun jọ láti dojú kọ àwọn aninílára. Ìgbésẹ báyií maa ń mú akọni jáde ní ilú tí yoo jẹ olùdàndè ilú náà. Ìbéèrè pàtàkì ní pé, irú ẹsan wo ló yẹ kí á san fún iru akínkanjú bẹẹ? Lái sí àníàní, ọpọlọpọ akọni tí jáde ní ilẹ̀ Adúláwò pẹ̀lú àwọn àṣeyọrí tó ní àpẹẹrẹ. Nínú àwọn wọnyí ní a tí rí Chaka Zulu àti Nelson Mandela tí ìhà gúsù ilẹ̀ Áfíríkà, Kwame Nkrumah láti ilẹ̀ Ghana, Ọbáfẹmi Awólówò, Nnamdi Azikwe, Abubakar Tafawa Balewa, Ayaba Amina (Zauzau), pẹ̀lú Fúnmiláyò Ransome-Kútì, tí wọ̀n jẹ ọmọ ilẹ̀ Nàìjíríà.

Gbogbo àwọn wònyí kó ipa pàtàkì nínú òmìnira àti ilọsíwájú orílẹ̀dè wọn ní onírúurú ọ̀nà tó ní àpẹẹrẹ.

Kò sì tàbí sùgbọ̀n pé ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àwọn ilú tàbí orílẹ̀dè a máa gbé oríyìn fun akọ̀ni wọn, sùgbọ̀n, ẹ̀ jẹ́ bí ó tí rí nìyí ní gbogbo ìgbà àti níbigbogbo? Nígbà mírán ẹ̀wẹ̀, ìtàn fi hàn pé àwọn mírán a máa fi ibi sù olóore wọn tí ó fi orí la ikú láti gba àwọn ènìyàn rẹ̀ sílẹ̀ lọwọ̀ ikú tàbí ikónilẹ̀rú. Nínú ìtàn, ilẹ̀ Yorùbá ti ní àwọn akọ̀ni sáájú. Díẹ̀ nínú wọn ni Ògèdèngbẹ̀ Agbógungbórò ilẹ̀ Ìjẹ̀sà; Balógun Ògúnmọ́lá, Balógun Ìbíkúnlé, àti Àjàyí Ògbóriẹ̀fọ̀n, láti ilú Ìbàdàn; Ààrẹ̀ Ọ̀nà Kakańfò Àfọ̀njá ti ilú Ìlọ̀rin; Mọ̀rẹ̀mi Àjàńsorò ti Ilẹ̀-Ìfẹ̀; pẹ̀lú Sọ̀un Ogunlọ́lá ti ilú Ògbómọ̀şó. Ohun tí ọ̀pọ̀ ènìyàn gbàgbọ̀ ni pé gbogbo àwọn akọ̀ni ni orílẹ̀dè wọn máa n dá lọ́lá. Ó dára kí a ẹ̀ àyẹ̀wò kí a le mọ̀ bóyá ní ọ̀títọ̀ ní ó rí bẹ̀ẹ̀ tàbí bẹ̀ẹ̀ kọ̀.

Oríşíríşí ọ̀nà ni akọ̀ni ti lẹ̀ fara hàn nínú ilú, yálà kí ó sáájú ogun tàbí kí ó gba ilú kalẹ̀ lọwọ̀ àwọn tó fẹ́ pa ilú run, kí ó fi ẹ̀mí rẹ̀ wéwu láti gba ilú rẹ̀ kalẹ̀ lọwọ̀ àwọn ọ̀tá. Irú àwọn nńkan yí dára púpọ̀, sùgbọ̀n a gbọ̀dọ̀ ẹ̀ iwádíí bóyá ó ẹ̀lẹ̀ nínú ìtàn rí, bóyá ilú kan wà tó fi igi gun olóore wọn lójú rí. Bí ẹ̀yí bá ẹ̀lẹ̀ rí, ó jẹ́ nńkan àjẹ̀jì pátápátá gbàà.

Nítorí náà, isẹ̀ iwádíí yí nńse àyẹ̀wò ìdojúkọ̀ àwọn akíkanjú jagunjagun ilẹ̀ adúláwọ̀ lọwọ̀ àwọn ọ̀mọ-ogun wọn, bí ó se f'ara hàn nínú eré onítàn *Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà* tí Olú Owólabí kọ. Àpilẹ̀kọ̀ yíi sàmúlò Ìlànà Àşàpẹ̀júwe àti Tíọ̀rì Ìmútànsọ̀ (Descriptive Methodology and New Historicism), láti ẹ̀ iwádíí àti àtupalẹ̀. Àpilẹ̀kọ̀ yíi tún sàmúlò àwọn orísun iwádíí mírán bíi iwé àti ìmọ̀ láti orí itàkùn àgbáyé. Àwọn àfojúsùn àpilẹ̀kọ̀ yíi ni láti: (i) tọ́ka sí àwọn àbùdá tí a fi nńmọ̀ akọ̀ni tabi akíkanjú; (ii) ẹ̀ iwádíí àwọn ànfàní tí àwọn akíkanjú ti ẹ̀ fún àwọn ilú wọn; (iii) ẹ̀ àyẹ̀wò irú ẹ̀bùn tàbí iwúrí tí ilú tàbí orílẹ̀dè ti ẹ̀ fún àwọn akíkanjú wọn; àti (iv) ẹ̀ àyẹ̀wò bí *Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà* ẹ̀ jẹ́ akíkanjú ní ilẹ̀ Ègbá, àti àwọn ìdojúkọ̀ tí ó ní.

Àyẹ̀wò Àwọn Ìwé

Ní abẹ̀ àkòrí yí, a ó se àgbéyẹ̀wò oríşíríşí àwọn iwé àpilẹ̀kọ̀ tí àwọn ọ̀jọ̀gbọ̀n ti kọ̀ lórí kókó ọ̀rọ̀ tí iwádíí wa dá lé lórí. Ẹ̀yí yóò jẹ́ kí a mọ̀ ibi tí isẹ̀ dé dúró lórí iwádíí tí à nń ẹ̀ àti ibi tí isẹ̀ tiwa yóò ti bẹ̀rẹ̀. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ilẹ̀ aláwọ̀dúdú ni a dojúkọ̀ jù, sibẹ̀ a ó ẹ̀ àyẹ̀wò díẹ̀ nínú àwọn iwé tí o dá lórí ilẹ̀ mírán.

Oríşí Ojú Tí Àwọn Ọ̀mọ̀wé Fi Wo Àwọn Akíkanjú àti Àmì tí a Lè Fi Dá Wọn Mọ̀

Lágbáyé, ohun tí à nńpẹ̀ ní ogun àti ibásepọ̀ rẹ̀ pẹ̀lú akíkanjú tàbí akọ̀ni jẹ́ ohun tí àwọn ọ̀jọ̀gbọ̀n àti onímọ̀ ìjìnlẹ̀ ti ẹ̀ oríşí iwádíí nípa rẹ̀. Láti lẹ̀ ẹ̀ àpẹ̀júwe ohun tí wọn pẹ̀ ní iwà akọ̀ni nínú àşà tí ó lókíkí ní àgbáyé, Barbara Korte àti Simon Wendt (2019) tọ́ka sí àwòrán sinimá kan tí ó gbèrẹ̀gẹ̀jigẹ̀ tí ó dá lórí akíkanjú tó lágbára tí wọn porúkọ̀ rẹ̀ ní *The Black Panther* (2018) tí ó jáde ní Hollywood. Wọn ní ó dá àwọn lójú pé àpẹ̀júwe isẹ̀lẹ̀ àwòrán sinimá yíi kọ́já ohun to nń ẹ̀lẹ̀ ní ilẹ̀ Amẹ́ríkà, nítorí wí pé bí ó se lo àwọn adúláwọ̀ fun ipò alágbára, ipò oba, ipo ọ̀lọ̀pọ̀lọ̀ pípé, lókúnrin àti lóbìnrin fún ipò jagunjagun, onímọ̀ ìjìnlẹ̀, àti olórí fi àwọn wònyí hàn gbangba gẹ́gẹ̀ bíi akíkanjú (2019, p. 1).

Ìwádíí láti ọ̀wọ̀ àwọn bíi Thompson, Nwaorgu àti Aduradola (2019); Adetola, Oyedeji, Oyefunke-Omoniyi àti Ogunola (2023); Fubah, Kaunda, Kabelenga àti Wihbongale (2026) fihàn wí pé ohun tí à nń pẹ̀ ní akọ̀ni kari

gbogbo àgbáyé, ó sì yà sí orísirísi ọ̀nà, nítorí pé bó ẹ̀ wà lẹ̀kùnrin nàà ló wà lóbinrin, ní iletò, orílẹ̀dè, àti àgbáyé. Eléyí tùmò sí pé bí akọ̀ni ti le wà ní ilú, bẹ́ẹ̀ ná ló lè wà lórinlẹ̀dè, yálà gégé bí olórí ajàjàgbara tàbí atúnlúse, àti bẹ̀bẹ̀ lẹ̀. Àwọn ọ̀jògbón bí Goin (n.d.), Korte àti Wendt (2019), àti Jones (2024) fi ohùn sọkan lórí àwọn àmì àti ihùwàsí àwọn akínkanjú. Korte àti Wendt (2019, pp. 2-3) gbàgbò pé (in English):

Heroes attract and enchant people in many corners of the world because they have capabilities that 'normal' people lack, and because they are able and willing to overcome difficulties even at the cost of their own existence. They help others and champion ideals, projecting excellence and exceptionality over common human existence. People look for heroes in times of crisis ...

Ìtumo ọ̀rọ̀ Korte àti Wendt (2019, pp. 2-3) ní Yorùbá:

Àwọn akọ̀ni yàtò káàkiri àgbáyé nítorí wọn ní àwọn àmúyẹ tí àwọn ènìyàn lásań kò ní, àti wípé wọn lágbára, wọn sì setán láti borí gbogbo isoro, kóda wọn kò kọ̀ láti fi ẹ̀mí wọn lélé. Wọn a máa ran ọ̀mọ̀ ẹ̀nikẹ̀jì wọn lówò, wọn a máa síwájú láti se ohun tí ó dára... Àwọn ènìyàn a máa súnmo àwọn akínkanjú nígbà isoro ...

Àmúyẹ mèsàń ni Goin (n.d., p. 3) tọ̀ka sí nínú ayé àwọn akọ̀ni: wọn a máa yojú nígbà tí a kò lérò, wọn kii jẹ̀ ẹ̀ni mímò, wọn a máa jẹ̀ ènìyàn lásań, wọn a máa di akọ̀ni nípasẹ̀ ipọ̀njú, wọn a máa yọ̀ sí gbangba nígbà tí irẹ̀tí bá ti fẹ̀rẹ̀ dopin, wọn a máa la agbami èrù kọ́já, wọn a máa jà fún àwọn ẹ̀lómíràn, wọn a máa wá àjosepò àwọn míràn, wọn sì gbàradì láti ẹ̀ ara wọn. Goin (n.d., p. 3) se àlàyé wípé àwọn akínkanjú ní igboyà láti borí ẹ̀rù, kii se wípé ẹ̀rù kii bà wọn. Jones (2007, p. 439) dúró lórí pé a gbọ̀dọ̀ rí akọ̀ni gégé bí gbàgedede tí a ti lè sàwárí ẹ̀rì àṣà, ibásepò, ilàna ètò ilú, àti ogbòn ètò ọ̀rọ̀ ajé ti àtẹ̀yìn wá. Ó tẹ̀síwájú láti pàrọ̀wá wípé a gbọ̀dọ̀ máa se ẹ̀yẹ̀ fún àwọn akínkanjú wa nígbà tí wọn bá wà láyẹ̀.

Àwọn Akọ̀ni Ní Ilẹ̀ Aláwòdúdú

Ó wà nínú itàn pé àwọn akọ̀ni wà ní ilẹ̀ aláwòdúdú tí wọn ti se ohun takuntakun fún ilú wọn tàbí orílẹ̀dè wọn kí àwọn ọ̀yìnbo tó dé, títi di àkókò tí a wà yìi, yálà nípa títún ilú se tàbí ja ijà ọ̀mìnira kúrò lówò ọ̀tá àti akónìlérú. Gégé bí Obi-Onwurah (2026) ti sàlàyé, àwọn akọ̀ni lẹ̀kùnrin àti lóbinrin jẹ̀ àwọn ènìyàn tó ti gbé ilú wọn ga gégé bí adarí rere, onídàájọ̀ ọ̀dodo, àti àṣà gbígbeláruge. Ní pàtàkì, àwọn akínkanjú jagunjagun gbọ̀dọ̀ ti ja àjàsẹ̀gun tó làmìlaaka. Waller (2008, p. 178) sàlàyé wípé àwọn ogun níláńlá ní wọn fi gbé agbára ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ilú lárugẹ̀ àti mú àwọn ilú dúró ní ilẹ̀ Aláwòdúdú.

Àwọn akọ̀ni tó se pàtàkì tí a le tọ̀ka sí ní ilà ọ̀rùn ilẹ̀ aláwòdúdú ni Dedan Kimathi àti àwọn ẹ̀mẹ̀wà rẹ̀ nínú *Mau Mau* (ẹ̀gbẹ̀ ajàjàgbara kúrò lówò àwọn oyinbo amúnisín) ní orílẹ̀dè Kenya. Carrier àti Nyamweru (2016, p. 2) se àpẹ̀júwe wọn gégé bí “Dedan Kimathi àti Kapenguria Mefà.” Wọn rí ipọ̀njú, ijìyà, àti itinimólé, sibẹ̀ wọn forílakú. Ní àpẹ̀ yí, ijọ̀ba orílẹ̀dè Kenya tún fi kún orúkọ àwọn akọ̀ni wọn. Lára wọn, gégé bí Carrier àti Nyamweru (2016, p. 1) ti se sàlàyé, ni Mekatilili wa Menza, ti àwọn ara ilú gbàgbò wípe akọ̀ni obinrin ni, ó jẹ̀ asájú ogun ijàgbara kúrò lówò àwọn ọ̀yìnbo ní ọ̀dún 1913, àti wípé ọ̀n ni àwọn ará ilú rí gégé bí àpẹ̀ré akọ̀ni ajìjagbara àkòkò fún gbogbo ọ̀mọ̀ Kenya. Julius Nyerere jẹ̀ ọ̀kan nínú àwọn akọ̀ni orílẹ̀dè Tanzania. Ó kó àwọn ọ̀mọ̀

orílẹ̀dè náà sòdì láti gba òmìnira lówò àwọn òyìnbo tó jẹ gàba lórí wọn ní ọdún 1964. Ó tún jẹ ọkan nínú àwọn asíwájú ní ilẹ̀ aláwòdúdu tí wọn se akitiyan idásílẹ̀ Ègbé Ìsòkan Áfíríkà (Organisation of Africa Unity) tí wọn ti yí orúkọ rẹ padà sí Ìsòkan Áfíríkà (African Union) báyii.

Ní guúsù Áfíríkà, Oba Shaka kaSenZankakhona (1705-1828) jẹ ọkan gbòogì tí àwọn onímọ̀ gégé bíi Ritter (1971), ati Fubah, Kunda, Kabelenga, àti Wihbongale, (2024) gbà ní akọni nítorí wípé wọn gbàgbó pé ó tẹ ilẹ̀ Zúlú dó, ó sì jà takuntakun láti mú ìdì ipínlẹ̀ náà dúró sinsin. Wọn tẹ síwájú pé lẹyìn igbà tí Shaka kú ní ọdun 1828, ipínlẹ̀ tí o tẹdó sì wà títí tí àwọn òyìnbó akónilérú fi túu ká ní ọdún 1879 (5). Ère Shaka tí wọn fi dólẹ̀ jẹ ẹrì pàtàkì sí isẹ̀ ribiribi tó se.

Nínú isẹ̀ iwádii tí wọn ti se àkójopọ̀ orúkọ, ère, àti àwòrán àwọn akọni apá guúsù ilẹ̀ Áfíríkà, Fubah, Kaunda, Kabelenga, àti Wihbongale (2019, pp. 1-9) sàpẹjúwe bí wọn se yẹ àwọn akọni tí wọn se gudugudu méje, yàyàà méfà níbi ìjagbara nínú iponnilójú ti ẹlẹyàmeyà wọnyi sí. Pàtàkì nínú wọn (omọ ilú àti àwọn tí kii se omọ ilú) ni Paul Kruger (1883-1900), Voortrekker, King Mgolombane Sandile (1820-1878), King Shaka kaSenZangakhona (1705-1828), Rahima Moosa, Alan Paton, Fidel Castro, Samora Machel, Julius Nwalimu Nyerere, àti Dorothy Nyembe. Ère Nelson Mandela wà ní iwájú Ilẹ̀ Ìsòkan gégé bíi àpẹrẹ̀ àti ayọ̀ ìjọba àwaarawa. Ó yẹ kí a se irántí pé Mandela lo ọdún métadínlọgbàn ní inú túbú nítorí ọrọ̀ ìjagbara, kí F.W. de Klerk, olórí ìjọba igbàani, tó túu sílẹ̀ ní ọdún 1990 tí ó sì tẹsíwájú láti di olórí ìjọba àwaarawa ní ọdún 1994.

Ní Nigeria, Àwọn akọni lójú ìjà ti bèrẹ̀ sí fi ara hàn ki àwọn Òyìnbò amúnisìn (white colonialists) tó de. Àwọn wọnyí jà takuntakun fún ilú wọn, àwọn miràn tẹ ilú dó. Ní ilẹ̀ Yorùbá ni a tí rí àwọn akọni bíi Oduduwa tó jẹ olórí gbogbo omọ Yorùbá, Ọrànmiyàn láti Ilẹ̀ Ifẹ̀, òun ló tẹ Ọyọ̀ Aláàfin dó, Aláàfin Sàngó ti ilú Ọyọ̀, Àfọnjá (Ààrẹ Ọnà Kakanfò ilẹ̀ Yorùbá) ti ilú Ilorin, Ọ̀gèdèngbẹ̀ Agbógungbórò ti ilẹ̀ Ìjẹ̀sà, Fábùnmi ti Ọ̀kẹ̀ Ìmẹ̀sí, Balógun Ìbíkúnlé Balógun Ọ̀gúnmolá, àti Balógun Ajáyí Ọ̀gbóríẹfọ̀n (he fought the Jalumi war that saved Ìkírún in 1878), àwọn mètẹ̀tẹ̀ta wá láti Ìbàdàn (Akinwale, 2026); Funmilayo Ransom-Kuti se olórí ogun fún àwọn obìnrin tó fẹ́hónú hàn ní Abẹ̀òkúta lòdí sí owó orí sísan ní àkókò àwọn òyìnbó wọn lé Aláké igbà náà kúrò lórí oyè nítorí pé wọn f'ẹ̀sùn kan ọba náà pé ó fowó sí ọ̀fin amúnisìn náà.

Ní àfikún, ní ilẹ̀ Yorùbá a tún rí Mọ̀rẹ̀mi tí ó jẹ akínkanjú obìnrin tí itàn fi yéwa pé ó forí lákù láti se amí fún àwọn èniyàn Ilẹ̀ Ifẹ̀ ní ilú Igbò (kíi se Igbò ti ilà oòrùn Nigeria, sùngbón ilú kan ní ilẹ̀ Yorùbá), níbi tí wọn ti ñkógun wá ja Ilẹ̀ Ifẹ̀ tí wọn sì ñkó wọn lérú. Ojúse isẹ̀raeni Mọ̀rẹ̀mi fún àwọn Ilẹ̀ Ifẹ̀ ní isẹgun àti òmìnira, sùgbón Mọ̀rẹ̀mi ní láti fi omọ̀ rẹ̀ ọkúnrin rúbọ̀ fún ọ̀rìsà tí ó ràn án lówò láti sẹgun. Ní irántí Mọ̀rẹ̀mi, ère rẹ̀ kan wà ní Ilẹ̀ Ifẹ̀, òhun sì ló ga jù ní Nigeria, ati ẹ̀lẹ̀kẹ̀rin ní ilẹ̀ aláwòdúdu ("Mọ̀rẹ̀mi Statue of Liberty," 2020). Wọn sì nse ọdún Edì (Edì Festival) ní irántí rẹ̀ lódodún (Ujorha, 2013, p. 1).

Bákan náà, Ayaba Amina ti ilú Zauzau (tí a npè ní Zaria ní isinyí) ní ilà oòrùn Nigeria dojú kọ ogun tó kọlu Zauzau, ó sẹgún, ó tún jà, ó gbalẹ̀ fún Zauzau. Àwọn akọni miràn wà tí wọn jà takuntakun fún òmìnira orílẹ̀dè Nigeria. Àwọn wọnyí ni Alhaji Tafawa Balewa, tí ó padà jẹ Ààrẹ̀ àkókó ní Nigeria, Dr. Nnamdi Azikiwe, òun ló se alààkóso Ilà Oòrùn, Chief Ọ̀báfẹ̀mi Awólówó, alààkóso iwọ̀ oòrun, àti Alhaji Ahmadu Bello, alààkóso Ilà Àrìwá.

Ní àfikún, àwọn akínkanjú tún farahàn ni ibòmíràn ní Nigeria. Lára wọn ni a tí rí Èmótàn, eni tí ó ran ọ̀gún lówò láti di ọba ní ilú Benin, ó sì se irànlówò fún ará ilú lópòlópò (Salami-Agunloye, 2022). Bákan náà, Ayaba Ídíá sájú ogun tó gba Benin kalẹ̀ ní igbà tí àwọn Ìgàlà gbógun tí wọn (Salami-Agunloye,

2008). Orí Ídíá tí àwọn tí ó yọ òjé (Benin Bronze Artists) ẹ̀ jẹ ọ̀kan lára ohun àṣà àti ẹ̀ṣọ́ tí àwọn òyìnbó amúnisìn (Britain) jí kó lọ sí ilú wọn. Nigeria nílò orí Ídíá yí fún àjọdún àṣà àti iṣe ti ilẹ̀ adúláwò ní 1977 (FESTAC 77), ṣugbón ní ìgbà tí iṣẹ́ Britain kò jálẹ̀ lati dáa padà, wọn se ẹ̀dà rẹ̀, wọn sì lóó. Àta Ìgalà jà fún àwọn ènìyàn rẹ̀ ní ìgbà tí àwọn òyìnbó jẹ̀ gàba lórí wọn. Nípa síse ẹ̀yí, ó fi ẹ̀mí rẹ̀ lelẹ̀ (Idegu, 2008).

Síbèsíbẹ̀, àwọn ọ̀jọ̀gbọ̀n mírán gbàgbọ̀ pé ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ akọ̀ni sì wà, lẹ̀kùnrin àti lóbinrin, tí wọn se ohun ribiribi fún ilú tàbí orílẹ̀dè ní ilẹ̀ Áfíríkà, ṣugbón tí ilú kò se ìrántí wọn (Onwurah, 2026, Thompson, Nwaorgu, àti Aduradola, 2019). Thompson, Nwaorgu, àti Aduradola (2019, pp. 1, 95) f'ojú agan wo ọ̀rọ̀ náà, wọn gbàgbọ̀ pé ojùsájú wà nínú ọ̀rọ̀ náà, ó ti di afárí apá kan dá ọ̀kan sí, nítorí ọ̀rọ̀ náà gbé fún akọ̀ni ọ̀kùnrin ju obìnrin lọ. Wọn dárúkọ lára àwọn obìnrin tó wà nínú ipò yí. Ní Ghana ni a ti rí Juaben Serwaa kínní àti èkejì, Dodi Akai, Amenfiwaa, Akyaa Oyiakwan, àti Asantehemaa Nana Adoma Akosua ti ilẹ̀ Asante. Ní Nigeria, lati rí ènìyàn bí akínkanjú Funmilayo Ransome-Kuti (ó padà yí orúkọ padà sí Anikulapo-Kuti), Princess Inikpi ti ilẹ̀ Igala, Efunsetan Aniwura ti ilú Ibàdàn, Iyanyun, tí o jọba lóde Ọ̀yọ̀, Mọ̀rẹ̀mi, Kambasa ti Bonny, àti àwọn mírán tí wọn sọ wípe wọn kópa nínú ìjà òmìnira. Ṣugbón a ní láti se àkíyèsí orúkọ Mọ̀rẹ̀mi tó wà nínú àwọn wọ̀nyí, nítorí wípé ẹ̀rì fi hàn pé àwọn Ile Ifẹ̀ mọ̀ rírì rẹ̀, wọn sì bu ọ̀lá fún pẹ̀lú ère àti ayẹ̀yẹ̀ tí wọn nse lódoṣodún ní ìrántí rẹ̀, gégé bí a ti sọ sájú.

Bí a bá wo sààkun àwọn àgbékalẹ̀ tí a ti se àgbéyèwò wọn, ojú ọ̀pọ̀ méjì ló fọ́jú hàn. Àkókọ̀ ni àwọn akọ̀ni tí ilú tàbí orílẹ̀dè wọn rí gégé bí akọ̀ni tí wọn sì bu ọ̀lá fún, èkejì ni àwọn tí àrìyànjìyàn wà lórí ọ̀rọ̀ wọn, tí ilú kò sì tii fi ẹ̀bùn tabí se ẹ̀yẹ̀ fún. Àláfó tí ó yọ sílẹ̀ tí àpilẹ̀kọ̀ yí fẹ̀ se àgbéyèwò ni wípe, òjé a tún lè rí ojú ọ̀pọ̀ mírán (ẹ̀kẹ̀ta) to yàtọ̀ sí àwọn méjì yí? Njẹ̀ o seése kí akọ̀ni, akínkanjú ọ̀kùnrin ja ìjà òmìnira àjàsẹ̀gun fún ilú rẹ̀, kí a má fún ní ohunkóhun, kí a sì tún fi ibi sań lẹ́san? A o se iwádí yí bí a o ti maa tẹ̀ síwájú.

Tíòrì Tí ó So Àpilẹ̀kọ̀ Yí Pọ̀

Tíòrì tí a fi se àlàyé àpilẹ̀kọ̀ yí ni Ìmútànsọ̀ ní Àkòtun (New Historicism) tí Stephen Greenblatt (1982) se apilẹ̀kọ̀ rẹ̀. Gégé bí Veenstra (1995, p. 174) ti fi yéwa, Greenblatt pe àpilẹ̀kọ̀ náà ní Ewì Àṣà (Poetics of Culture). Lòdì sí àwọn tíòrì mírán tí wọn sọ pé iwé ìtàn àti iwé àròkọ̀ gbọ̀dọ̀ dá dúró, Ewì Àṣà rí ìbásepọ̀ láàrín iwé ìtàn àti gbogbo ohun tó rò mọ̀ kíkọ̀ rẹ̀, ẹ̀yí tùmọ̀ sí ohun gbogbo tó yí kíkọ̀ rẹ̀ ká. Balkaya (2014, p. 7068) náà kìn Veenstra lẹ̀hìn, ó wípe, ní pátó, Ìmútànsọ̀ ní Àkòtun dá lórí bí a se nse àgbéyèwo lórí ìbásepọ̀ nípa àṣà, ìtàn, kíkẹ̀gbẹ̀, ọ̀sẹ̀lú, àti ọ̀rọ̀ ajé ní àkókò ìgbà tí a kọ̀ iwé náà. Bí a bá fẹ̀ se ìyirìwò lítírésò, àfọ́júsùn Ìmútànsọ̀ ní Àkòtun kii se láti fi ohun tó ti kojá lọ sílẹ̀ láì fẹ̀nu kan, bí kò se pe kí a se iwadi tàbí se ọ̀fintótó ìgbà to ti rékojá àti àtúnýèwò ohun tó ní se pẹ̀lú ọ̀de ònì.

Gégé bí Lyu (2021, p. 1076) sé fi yé wa ní èdè gẹ̀ẹ̀si, àwón onímọ̀ nínú Ìmútànsọ̀ ní Àkòtun gbàgbọ̀ pé:

Firstly, history is always “narrated” and the past is always in the form of “representations” ... ; Secondly , there is no single “history” ... ; Thirdly, the past is not something which confronts us as if it were a physical object, but is something we construct from already written texts of all kinds of which we construe in line with our particular historical concerns; Fourthly, “history” is always a matter of telling a story about the past, using other

texts as our intertexts and literary works should be regarded as texts among other texts.

Ní ìtumò sí Yorùbá, pàtàkì nípa tíòrì Ìmútànsọ ní Àkòtun ni àwọn ònkan wònyí:

Àkókó, nígbàgbogbo, ìtàn jẹ́ “ohun sísọ”, bákan náa ohun àtíjọ a máa wáyé gégé bí àwòrán ère ... ; Èkejì, kò sí ìtàn tó ní “èyà kan soso” ... Èkẹta, ohun to’ti kojá kii dédédé fara hàn gégé bí ohun tí a lè fojú rí, sùngbón ó jẹ́ ohun tí a máa ngbé kalẹ̀ láti inú oríṣiṣi iwé tí a forí wa rò ní ìbámu pẹ̀lú ìtàn tó jẹ́ wá lógún; Èkẹrin, nígbàgbogbo, iwé ìtàn jẹ́ sísọ ìtàn nípa ohun tó ti kojá, pẹ̀lú àmúlò àwọn ọ̀rọ̀ iwe mírán gégé bí ọ̀rọ̀ iwé tó fara pẹ̀ra, àti wípé a gbudọ̀ gba àwọn iwé àkọ̀sílẹ̀ gégé bí àwọn iwé láàrin àwọn iwé mírán.

Ìmútànsọ ní Àkòtun mú ìtàn ohun tó ti kojá wá sí àáringbùngbùn ìtúsiwéwé iwé àròkọ. Ní àkótán, àwọn ọ̀mọwé lórí Ìmútànsọ ní Àkòtun fẹnu kò pé “ní pató, kókó ohun tí Ìmútànsọ ní Àkòtun dá lé lórí náà ni ìbásepò láàríin ìtàn ohun tó ti kojá àti iwé ìtàn (the relationship between history and text) (Lyu, 2021, p. 1077). Tíòrì Ìmútànsọ ní Àkòtun yìi ẹ̀se rẹ́gí pẹ̀lú ìtúsiwéwé tí a fẹ́ ẹ̀se nínú ẹ̀ṣẹ̀ iwádíí yí. Nítorí ìdí èyí, àgbéyèwo *Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà*, iwé eré onítàn tí Olú Owólabí kọ ni a ó se nípa wíwo ìbásepò láàríin iwé náà àti àwọn ohun to rò mọ̀ ìtàn inú rẹ̀ nínú ìtàn tó ti kojá, ní àkókò tí ọ̀rọ̀ ìtàn náà ẹ̀ṣẹ̀. Bákan náà, a ó yẹ̀ wò gégé bí iwé to fara pé ìtàn mírán. Ìdí pàtàkì ni pé iwé eré onítàn *Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà* yí jẹ́ iwé tó dá lórí ẹ̀ṣẹ̀ kan tó ẹ̀ṣẹ̀ ní ilú Ègbá ní ayé àtíjọ to níṣe pẹ̀lú bí akínkanjú akòni kan ẹ̀se já ìjàgbara fún ilú rẹ̀ àti ohun tí àwọn ará ilú fi saán lẹ̀san.

Ìtúsiwéwé Akínkanjú Akòni Nínú Iwé Itàn *Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà*, Tí Olú Owólabí Kọ

Ní abẹ̀ àkòrí yí ni a ti se ìtúsiwéwé ohun tí à ńpẹ̀ ní akínkanjú jagunjagun, tí a pẹ̀ ní Akòni, bákan náà, nínú àpilẹ̀kọ̀ yìi, gégé bí a ẹ̀se ríi nínú eré onítàn *Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà*. A ó ẹ̀se ọ̀fintótó bí Owólabí ẹ̀se fi Lísàbí han gégé bí Akòni, akínkanjú jagunjagun. A ó wo gbogbo ohun tó ẹ̀se àti èyí tó yẹ̀ kò se tí kò se. Sùgbón kí a tó tẹ̀síwájú, ó yẹ̀ kí a sọ ìtàn *Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà* ní sọkí.

Ìtàn *Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà* Ní Sókí

Ọ̀lọ̀yọ̀ (Aláàfin Ọ̀yọ̀) jẹ́ ẹ̀gún lára àwọn ará Ègbá, ó jẹ́ ata lójú wọn. Ó rán àwọn Ìlárí Ọ̀yọ̀ lọ sí gbogbo ilú tó wà ní ilẹ̀ Ègbá láti máa bá ọ̀n gba ìsákọ̀lẹ̀ wa lódodún. Àwọn wònyí sì ńse ẹ̀ṣẹ̀ náà pẹ̀lú ipá. Eni tó bá pé kó tó gbé ìsákọ̀lẹ̀ tiẹ̀ wá rugí oyin, èyí tó kò tí kò mú wa di pípa. Gbogbo obìnrin tó bá rẹ̀wà di gbígbesẹ̀ lé fálaàfin, kò tilẹ̀ yọ̀ iyàwó oníyàwó sílẹ̀. Kò sí iyàtò láàrin ìgbésí ayé tí wọn ńgbe àti kí ènìyàn wà lóko ẹ̀rú. Ìbẹ̀rùbojo yí pò débì wípé bí àwọn ará Ègbá bá fi ojú gánní àwọn Ìlárí lóòkán ó di pẹ̀ntúka, ìgbé láà fẹ̀we, inú oko láà wá ònkan ọ̀bẹ̀. Pabanbari rẹ̀, Ọ̀lọ̀yọ̀ gbé ìgbésẹ̀ láti gba gbogbo agbára lówò Ọ̀ba Aláké ní ìgbà tó paá láṣe pe kí àwọn Ìlári kúkú kó lọ sí ilẹ̀ àwọn Ègbá láti lọ máa bá wọn gbe kí wọn lè máa rí ìsákọ̀lẹ̀ gbà ní wàrànsesà àti ní kíámósá. Ipònnilójú, ìninilára, àti ijegàba wònyí kojá àfaradà fún àwọn Ègbá, wọn pinnu láti wá wòròkò fi sàdà. Lísàbí Agbongbo-Àkàlà mú àbà orípépé wá, pé kí àwọn dá ẹ̀gbé àáró sílẹ̀ láti lè máa ran ara àwọn lówò.

Şungbón èyí jẹ iboju láti kó àwọn ọmọ Ẹgbá jọ láti şètò dojú ijà kọ àwọn Ìlari Aláàfin. Nígboóyá, ẹgbé àáró di ẹgbé jagunjagun, Lísàbí sì jòwọ ara rẹ sílẹ láti síwájú ogun. Wón bèrẹ ìjàgbà, wón pa ọpọlọpọ Ìlari, yàtò sí awọn tórí kó yọ tí wón sá padà sí Oyó. Lẹyin èyí, Olóyọ sẹgun wá bá àwọn Ẹgbá, şungbón Ẹgbá sẹgun. Báyi, wón bọ àjàgà Olóyọ sọnu. Şugbón, nígbà tí ogun sẹ tán, omi tẹyin wògbín lẹnu, àwọn kan dìtẹ mọ Lísàbí, nítorí òkìkì rẹ tó bèrẹ sí tàn kárí Ẹgbá. Nígbehin, wón gba ẹmí rẹ.

Ìdojúkọ Àwọn Akínkanjú Jagunjagun Ilẹ̀ Adúláwò Lówò Àwọn Ọmọ-Ogun Wón Bí ó Şe Fara Hàn Nínú Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà láti Owó Olú Owólabí

Ọpọlọpọ ẹrì máa jẹ mi ñsọ ló tòka sí Lísàbí nínú iwé itàn yí gégé bí akínkanjú jagunjagun àti akoni ọkúnrin, şugbón tí a kò fún ní àmí ẹyẹ tí o tọ síi. Ní àkókó, ọrọ tí Oba Aláké sọ nígbà tí ó pe ipadé àwọn ọmọ Ẹgbá fihàn pé iná ti jó dórí kókó:

ALAKE: Ẹyin náà ti ñ rí irú iwà t'áwọn Ìlari Olóyọ ti ñ hù láàrin ilú wa yií.

Kí ni wón kí i se tán. Wón a lu ẹran ẹlẹran pa láàrin ìgboro láìjẹ ẹ
Wón a gbé iyàwó oniyàwó lọ fàlálà, ẹ kò rantí ti Mònígbà, Aya ọkan nínú
àwọn ọmọ wa ní ilẹ yi şa ni? ...
Àwa tí a tilẹ jẹ ìjòyè, a kò jẹ nńkan kan lójú wón ...
Bẹẹ ng kò bá a nínú itàn pé ẹrú ni baba wa jẹ fún Aláàfin (p. 37)

Ipò tí Ẹgbà wà yí ba Lísàbí nínú jẹ púpọ. Bí nńkan wònyí se rí yí ni ó jẹ kí a mọ irú èniyàn tí Lísàbí jẹ, pe akoni àti akínkanjú ni pẹlú. Ohun àkókó tí a fi rí àpẹrẹ akoni lára Lísàbí ní pé ọrọ náà kọ ọ lóminú, ó sì bí nínú jojo. Ó bèrẹ sí ro ọnà àbáyọ.

Şugbón kí a tó tẹ síwájú, tíorí imútansọ ní àkòtun sọ fún wa pé kí a lẹ şe àyewò itàn yí fínifíní a gbodọ wo gbogbo àwọn nńkan tó bí isẹlẹ náà. Àkókó, kí ló dé tí Aláàfin se níka bẹẹ, tí kò láànú rará, ó ñ jayé fàmílétèkintutọ, àti ayé kò sẹni le mumi? Ìdì ni pé nínú itàn, àsà ilẹ Yorùbá ni ígbà náà gba oríşiríşì láàyè. Ígbà tí eré yí tọka sí jẹ ígbà tí Ilẹ Oba Oyó wà, tí ó fẹ de ibi a n pè ni orílẹde Bini lónií. Şugbón ni àkókó yí, agbára Oyó pàápàà ti n lolẹ dièdiè nítorí ogun abélé tó sẹlẹ ní ilẹ Yorùbá ní ọpin ọrúndún kejídínlógún títi wọ ibèrẹ ọrúndún kọkàndínlógún. Ní nńkan bi 1735 àwọn Nupe gbógun ti Oyó láti ihà àríwá, kò pé púpọ ni ijà Owu àti Ifẹ, àti nígbòóyá, ijà tí Ìjẹbú-Ifẹ àti Oyó àtijọ pawópọ bá Owu jà náà wáyé. Gbogbo àwọn nńkan wònyí pa Oyó lára púpọ, nítorí o dín agbára Oyó kù gidigidi. Eléyi tún fún Ẹgbá ní igboyà àti agbára láti şòtẹ sí Oyó. Bí nńkan se rí nígbà náà niyí tí Ẹgbá fi jàjàgbà ní 1775 sí 1780 tí wón sì pa ẹgbeta Ìlari Oyó (Akinwale, 2026).

Bí ó tilẹ jẹ pé ara Lísàbí kò gba iwà àwọn apanilékúnjayé tí àwọn Ìlari Oyó n hù, ó fọgbón se é, ó wòye pé ó kù diè kí ọwọ ọun tẹ èèkù idà, ọun kò tì le bèrẹ ikú tó pa baba ọun. Ní ígbà tí àwọn tókù kò mọ ohun tó yẹ ni síse, Lísàbí ti mọ ọnà abayọ láti ibèrẹpẹpẹ. Èyí já sí pé Lísàbí ni ẹbùn imòtélẹ, ọkan pàtàkì ẹbùn àwọn akoni. Láti ibèrẹ, ó rí idí tó fi yẹ kí wón dojú kọ sigidì tó ñ ba àlàáfia Ẹgbá jẹ, kí wón sì rí i dájú pé àwọn ọmọ wón ní òmìnira; eyi sì şe pàtàkì lókan rẹ. O fọgbón jade síta láti yẹ ọrọ náà wò:

Irú iwòsí wo ló tó èyi? ... K'á jókòó, k'á f'apò kọ
K'á dìde dúró k'ówó má túnún tó o mọ! Şugbón bí ọwọ ò bá tó apò nkó?

Enú k'á fi igi yọ ọ ni. Sé ilá t'ó bá ga ju onírè lọ, títè l'á á tẹ ẹ ká.

Şugbón, b'awón ara wa ti n şe yií ... hùn-ùn

Se erú yií náà l'a máa şe títí ayé ni? Bí a ọ bá kọ èyí, awón ọmọ wa ọ ní dá wa láre o (p. 16)."

Èkejì, láàárín gbogbo àwọn oloye àti jagunjagun tí wón kó jọ láti wá ọ̀nà àbáyọ sí ìşoro náà, Lisabi ni ẹnì àkókó tó şàfihàn ọ̀nà àbáyọ - ìşọkan àwọn Ègbá. Ó tẹnumọ pé ìşọkan ni ohun tó şe pàtàkì jùlọ na:

Ìdèná pàtàkì tó wà níwájú wa ni àìşọkan... Nítorí èyí, mo rò pé ohun àkókó tí a gbódò şàkíyèsí ni ìşọkan láàárín ara wa... Ọtá pàtàkì jùlọ tí a ní ni àìşọkan. Nígba tí a bá ti şọkan, gbogbo nńkan yóó dára." (pp. 39-40).

Kì í şe pé Lisabi şàfihàn ọ̀nà àbáyọ nńkan, ó tún pèsè ọ̀nà ìmúlò láti şàşeyorí rẹ. Ó mú àbà wá pé kí awón àgbẹ̀ Ègbá dá Ègbẹ̀ Àáró sílẹ̀ ní gbogbo ìlú tó wà ní Ègbá. Ó tún rí sí ìmúlò àşeyorí ètò náà, èyí fi àyè sílẹ̀ fún àwọn Ègbá láti şe ètò kíkọlu àwọn Ìlari Alaafin láì jẹ kí wón fura. Ìbòjú tí Ègbẹ̀ Àáró pèsè tún fún wón l'àyè ìkókó láti yí orúkọ ẹgbẹ̀ náà padà sí ẹgbẹ̀ jagunjagun tí a pé ní Ègbẹ̀ Olórógun (p. 62).

Ojó tí akínkanjú Lisabi fara hàn gbangbagbàńgbà ju ti àtẹ̀yínwá lọ ni ojọ t'ó gba àáró tirẹ. Ìgboyà Lisabi lágbára ni ojọ náà, sé ojọ t'ó kúkú ti n dúró dè ni. Şáájú ìgbà yẹn, ó ti n mú ọkan gbogbo ọmọ ẹgbẹ̀ le pẹ̀lú ọ̀rọ̀ akin t'ó n bá wón sọ; ó n kí wón l'áyà láti mú kí wón lè dààbò bo ara wón lówò amúnisín, aninílára àti apónnilójú tí àwọn Ìlari Ọyọ jẹ. Ní ojọ yẹn ni ó kó wón jọ láti dojú kọ àwọn Ìlari ní ìlú Ègbà, kí wón sì gba èmì wón:

Ibi tí tèmi ti wá yàtò ni èyí, Işẹ̀ temí kì í şe oko sişa, ebè kíkọ tàbí ọ̀nà yíyẹ. Işẹ̀ tèmi niyi. Bí ẹ bá ti gbọ̀ ìró ìbón kàà láti Ìgbèhìn wá, mo pa ajélẹ̀ Ọlọyọ̀ tí n bẹ̀ lódò mi niyen. Àáró tèmi ni pé kí olukúlùkù bẹ̀rẹ̀ sí pa gbogbo awón ajélẹ̀ tí n bẹ̀ lódò wón. Ọ̀rọ̀ kò ju bẹ̀ẹ̀ lọ. àáró mi niyen o. (pp. 72, 73)

Lisàbí kii şe ẹnì tí yo sọ pé máa jó lọ mò n wẹ̀yìn rẹ tí ọ̀n pàápàá yó wàá máa jó àjórẹhìn. Akínkanjú asájú ogun ni. Kì í şe pé ó fún àwọn ọmọ Ẹgbẹ̀ Olórógun ní àşẹ nńkan, ọ̀n pàápàá fi àpẹ̀rẹ̀ lélẹ̀ nípa pípa kíkókó pa àwọn Ìlari tó wà ní Ìgbèhìn, ìlú abinibi rẹ. Èyí fún àwọn ọmọ ẹgbẹ̀ ní ìgboyà láti bẹ̀rẹ̀ sí í pa àwọn Ìlari ní ìlú wón (Aké, ọ̀jọ̀, Kéesi, Ìtòkún, Emẹ̀rẹ̀n, Ìkèrèkú, àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ. Èyí ni ìbẹ̀rẹ̀ iyípadà dáràdára ní ẹgbà àti ìbẹ̀rẹ̀ ọ̀tẹ̀ sí Alaafin. Bí ó tilẹ̀ jẹ pé Alaafin rán ọmọ ogun tó tó ẹgbẹ̀rún mókànlá lọ kọlu Ègbá léyìn náà, Ègbá şe wón b'ọşẹ şe é sojú, Ọyọ jiyà, wón j'ewé iyá, Ègbá gba ara rẹ sílẹ̀ lówò àjàgà Ọyọ títí di ọ̀nì.

Ìbèèrẹ̀ pàtàkì míràn ni wípé, kí ló dé tí àwọn Ìlari fi n hùwà bíi ẹranko bẹ̀ẹ̀, nítorí àşẹ ọkúnrin kan tí a pé ní Ọlọyọ̀ tàbí Alaafin? Èyí tún mú wa padà sí àkànşẹ ìtàn eré náà, ní ìbámu pẹ̀lú Tíorí Àmútansọ Àkòtun. Ní àşà Yorùbá, àwọn Ọba ni a n pé ní Aláşẹ̀ Èkejì Ọ̀rìşà (àşẹ̀ tí ó kù diẹ̀ sí ti àwọn ọ̀rìşà). Wón ní agbára púpọ̀ ní àkókó şáájú ìjọba oyinbo, tó fi jẹ pé ohunkóhun tí wón bá sọ ni abẹ̀ gé; kò sí ẹnì tó lè bi wón léjọ; baba ta ló jẹ gbéná wojú ẹkùn? ayafi ẹnì tí, gégé bí Yorùbá şe n sọ, ó fẹ̀ gúnyán láyẹ̀ kó lọ gb'ọ̀bẹ̀ ní ọ̀run (iboji). Nítorí náà, fún àwọn Ìlari nínú eré náà, ó di ọ̀rànanyàn kí wón şe ohun tí Alaafin bá sọ, nítorí t'ọba ląşẹ̀.

Bí a bá fi ojú àşà ìranraeni lówò ní ilẹ̀ Yorùbá wò ó, Àáró síşẹ̀ jẹ ọkan gbòògì lára àwọn ọ̀nà tí Yorùbá fi máa n ran ara wón lówòm. Bákan náà, ó kó

ipa t'ó dára nípa ìdàgbàsókè ọrọ̀ ajé ni ìgbà atijó, pàápàá t'ó jẹ pé ìṣẹ̀ àgbẹ̀ yí ni ọ̀gòrò èniyàn yàn láàyò gégé bí ọ̀nà àti jẹun àti láti gbé ònkan ribiribi ṣe. Nítorí ìdì èyí, ní ìbámu pèlúu tíorí ìmútànsọ̀ àkòtun, lílo Egbé Àáró nínú itàn yí ṣe pàtàkì púpọ̀. Ní àkókó, ó pèsè ọ̀nà ìbásepò t'ó dara (ìsòkan) fún àwọn ará Ègbá; ìrèpò yí gan ni ohun àkókó tí Lisàbí rí gégé bíi ohun tí Ègbá nílò jù nígbà nàà. L'ọ̀nà kejì èwè, ó pèsè ibòjú tó dára fún àwọn ọmọ ogun Ègbá láti setò lòdì sí àwọn Ìlari Ọyọ̀ láìsí pé ènikèni funra sí wọn, b'ótilẹ̀ jẹ pé àwọn Ìlari nàà nílà wọn gbé nínú ilú. Tí wón fí yí orúkọ egbé nàà sí Egbé Olórógun àwọn Ìlari kò funra rárá. Ó jásí wípé Egbé yí jẹ pẹpẹ̀ tí àwọn Ègbá fi bèrè sí í sètò ara wọn ní ìgbàradì fún ìkòlù tí wón se sí àwọn Ìlari àti ogun tí wón bá Ọyọ̀ jà léyìn nàà.

Ní ìbámu pèlú ìrètí, abajade ogun nàà mú òmìnira wá fún Ègbá àti itúnú nílà fún gbogbo aráalú. Àwọn èniyàn mọ Lisabi gégé bí èni tó kó ipa pàtàkì nínú àṣeyọ́rì itàn yí. Nítorí nàà, ọ̀pọ̀ èniyàn, pàápàá jùlọ̀ àwọn obìnrin, n fí ọ̀pẹ̀ àti iṣẹ̀ hàn sí Lisabi fún ìṣàkóso àti ipa ìgboyà rẹ̀. Sùgbón, èyí mú àwọn olórí kan tí àwọn nàà kó ipa míràn nínú ogun nàà bínú. Wón ní ìmòlára pé a kó wón sílẹ̀, wón sì bèrè sí í ní se ilara Lisàbí. Nígbà nàà ni ifarapa àti ìbànújẹ wòlú, wón sì dájọ̀ pèlú ara wón láti ba Lisabi jẹ níwájú Oba Aláké, kí wón le da àárin wón rú.

Ipejo Ọ̀tẹ̀ lòdì sí Lisàbí

Bí kò tilẹ̀ sí èbun pàtàkì tí a fún Lisabi léyìn tí Ègbá ségun ọmọ ogun Alaafin ti wón sì gba òmìnira tó lágbára fún Ègbá, iṣẹ̀ àti ọ̀pẹ̀ tí ọ̀pọ̀ èniyàn, pàápàá àwọn obìnrin, n fí hàn pàtàkì gan-an. Èyí fí hàn pé ilakàà, ìgboyà, àti ìrúbọ̀ rẹ̀ kò farapamọ̀ fún wón. Sùgbón, oríyìn tí wón gbé fún Lisàbí yí kò dùn mọ̀ àwọn èlẹgbé rẹ̀ (àwọn olórí ogun èkẹkẹ̀) nínú, wón sì kóríra rẹ̀, wón n dìtẹ̀ mọ̀. Wón bèrè sí í bèèrè wípé: “Sé ó wá jẹ Lisàbí nikan l'ó jagun ni...?” (Àrẹ̀gò, p. 105). Gbólóhùn Jagunnà ní ojú iwé kannàa yí fí òkodo ohun to n ṣe ọ̀lòtẹ̀ wònyí hàn:

À ní a wí, é tún n sàtilẹ̀hìn fún ọ̀sónú, ẹ n sọ f'ása kó maa bá'ṣe ibi lo. Kèrèkèrè gbogbo obìnrin ilú di ti Lisàbí ọ̀hún. Tẹ̀rútomọ̀ di 'hun n wá fún un. Kí ló tún kù t'ẹ̀ ní ó má ṣe? B'érú ba pé n'ílẹ̀, alajóbí ní í bú. B'áyè bá gba àjoji tan, a d'òta ilú. Ohun ẹ n wí l'ó jẹ ó maa ṣe b'ó ṣe n ṣe. Àwà ọ̀ ní s'alátìlẹ̀hìn fun 'bàjẹ. Ó dá wa l'ójú, èni p'ọ̀ba lílọ̀ ní í lọ.

Gégé bí tíorí Ìmútànsọ̀ Àkòtun ti ṣe là á kalẹ̀ pé kí a ṣe àkóyawọ̀ nípa àyèwò itàn, Gbólóhùn Jagunnà lókè pé ọ̀rọ̀ ọ̀selú àti ilara sodo sí idí ọ̀tẹ̀ yí.

Agboola (2021, p. 21) sọ pé àyè tí a rí (ara), àyè tí a rò (ọ̀pọ̀), àti àyè tí a n gbé (àwùjọ̀) jẹ pàtàkì nínú ọ̀rọ̀ ọ̀selú. Àwọn t'ó n bá Lisàbí finra n ṣe ilara nítorí wón rí ara wọ̀ bí èni tó ti sọ ipò nù, àwọn k'ọ̀ nípa mọ̀ bíi ti Lisàbí. Wón rò pé láti nípa àwọn gbódò bà Lisabi jẹ, wón sì mọ̀ pé láti sàṣeyọ́rì èyí, wón gbódò gba ifowosowópọ̀ àti itẹwógbà Oba Aláké. Ọ̀nà kan soṣo láti ṣe èyí ni láti dá iyapa sílẹ̀ láàárín Aláké àti Lisabi. Wón fí iròyìn àitọ̀ kó ijà sílẹ̀, wón sì n fẹ̀ kí Aláké gbàgbọ̀ pé Lisabi n di olókikí ju ọ̀nà lọ, àti pé bí kò bá sọra, yóò yò ọ̀ kúrò ní ipò, bèè irọ̀ ni wón pa mọ̀ Lisàbí.

Ò ṣeni láàánú pé Aláké funra rẹ̀ kò fura pé ríkísí àti tẹ̀nbẹ̀kun sodo sínú ọ̀rọ̀ nàà, pé, òkíkí Lisàbí to n gbalẹ̀ sí l'ó n bí wón nínú. Nítorí nàà, Aláké t'ó ti rí Lisabi gégé bí “èbun Ọ̀lórún fún Ègbá” (p. 73), bèrè sí í wa ìṣubú àti ikú Lisabi (p. 110-132), gbogbo rẹ̀ da lórí iròyìn irọ̀. Ó yànì l'ẹ̀nu pe Aláké kò tilẹ̀ ṣe iwádìí iròyìn àwọn olórí aláṣejù wònyí, tí Jagunna (ọ̀rẹ̀ Lisabi), Oluwo,

Areago àti Lukosi (gbogbo wọn jẹ olórí bí Lisabi) n darí; bẹ̀ẹ̀ ni kò sí ẹ̀rí tó dájú láti fi ìdì ọ̀rọ̀ náà múlẹ̀. Wọn n fi àìsòdodo kó àwọn ará ilú jọ láti darapọ̀ mọ̀ ọ̀tẹ̀, láti pa Lisabi. Lisabi mọ̀ dájú pé ilara l'ó n ti àwọn igi wọ̀rọ̀kọ̀ tí í dana rú àti àrò wọ̀rọ̀kọ̀ tí í d'ọ̀bẹ̀ nù wọ̀nyí; ó mọ̀ dájú pé òun kò ẹ̀ ibi fún ẹ̀nikẹ̀ni, oore l'òun ẹ̀ fún Ẹ̀gba. Nítorí náà kí wọn to gba ẹ̀mí rẹ̀, ó fi ogbón, ọ̀ye, àti ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ Yorùbá hàn nípa fífí ẹ̀pẹ̀ kàn àwọn tó n fi ibi sù oun fún isẹ̀ rere tí òun ẹ̀ fún ilẹ̀ Ẹ̀gbá:

Mo mọ̀ pé láti ojọ̀ tí aláyé ti dá ayé ni a ti mọ̀ pé ànjùwọn kò ẹ̀ẹ̀ wí l'ẹ̀jọ̀, ìjà ilara kò tán bọ̀rọ̀bọ̀rọ̀. Mo mọ̀ pé gbogbo ẹ̀yin tí ẹ̀ wà níbí lonìí ni ẹ̀ gbà lókan yín pé ẹ̀jẹ̀ aláìsẹ̀ ni ẹ̀ fẹ̀ ta sílẹ̀ yìi. ẹ̀ni tí ó jà fún yín láti bá yín bọ̀ àjàgà ọ̀rùn yín. ... Lati ònì lọ gbogbo ẹ̀yin tí ẹ̀ lówọ̀ nínú isubú mi yìi, ẹ̀ kò ní sàlì rí ẹ̀san gbà, ó sì da mi lójú gbangba pe gbogbo ọ̀mọ̀ Ẹ̀gba àti àwọn ti a kòlì tì bí ni yoo mọ̀ isẹ̀ akin mi. Jagunnà, ọ̀rẹ̀ kì í da ọ̀rẹ̀, ìmùlẹ̀ kì í da ìmùlẹ̀ o. Ẹ̀ sun, alálẹ̀ Ẹ̀gbá n wo gbogbo wa o (p. 128)

Ìdì tí àwọn tó pa Lisàbí fi n ẹ̀ ipá wọn láti bo ọ̀títọ̀ ikú rẹ̀ jẹ̀ ẹ̀rí pàtàkì pé itan àìtọ̀ ló wà léyìn ipànyàn Lisabi. Wọn mọ̀ ni ibi kọ̀lọ̀fín inú wọn pé ohun tí àwọn ará Ẹ̀gbá n retí léyìn àṣeyọ̀rí ogun òmìnira ni pé kí wọn san ẹ̀san tó lè wú ẹ̀niyàn lórí fún àwọn tó kópa, sùgbón ọ̀rọ̀ ò rí bẹ̀ẹ̀, ìgbà ti ló ìdì ìgbín, omi ti t'ẹ̀hìn w'ọ̀gbín l'ẹ̀nu. Olórí ogun gangan, léyìn gbogbo isẹ̀raeni àti iforílakú l'ojú ogun, ni awọn ẹ̀niyàn rẹ̀ ẹ̀kú pa. Ẹ̀yí jẹ̀ iyálẹ̀nu, sùgbón ó fi hàn pé ìjà mo jù ó jẹ̀ ohun tó lewu gan-an, bí ilara bá sì n darí rẹ̀, ó sòro láti pa iná rẹ̀.

Àbáyọ̀rí ikú Lisàbí ko rọ̀gbọ̀ fún gbogbo Ẹ̀gba rará. Ilú kò rọ̀jú mọ̀, bí o tilẹ̀ jẹ̀ pe awọn ọ̀bàlújẹ̀ n parọ̀ ikú tó paá:

LÚKỌTÚN: Ile ayé ga, wọn n purọ̀ kiri pé nse ló wọ̀lẹ̀, lẹ̀hìn tí wọn ti pa á tán

...

ASÍPA: Ẹ̀bí oun naa ni wọn pa á tán tí ara gbogbo ilú kò rọ̀gbọ̀ mọ̀ yẹn ...

Ẹ̀ pa gúnnugún, ayé ò gún mọ̀; ẹ̀ p'àkàlámọ̀gbọ̀, ayé ó lé f'ọ̀kàn balẹ̀; ẹ̀ pa Lisàbí, gbogbo aye l'ó gbojúkan fún 'gbe. (p. 130)

Èrẹ̀ ibi, àìsòdodo, ìrẹ̀nìjẹ̀, àti isekúpani l'ónà tí kò tọ̀ náà ni kí ilú ma rọ̀jú, kó ma sí àlàfià lórílẹ̀, nítorí náà ni Ẹ̀gbá fi padà wá kó ara wọn sinú ipayínkeke, iyapa ati àìsì ibárẹ̀pọ̀ tí a rí nínú iwé itàn Lisàbí Agbò̀ngbò̀-Àkàlà.

Ìkádìí

Àpílẹ̀kọ̀ yí ti ẹ̀ àyẹ̀wò fínífini lórí ìdojúkọ̀ àwọn akínkanjú jagunjagun ilẹ̀ adúláwọ̀ lówọ̀ àwọn ọ̀mọ̀-ogun wọn. Gégẹ̀ bí a ti rí i nínú iwé itàn *Lisàbí Agbò̀ngbò̀-Àkàlà* láti Owọ̀ Olú Owólabí. Àwọn isẹ̀ ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ àti itúpalẹ̀ tó jẹ̀ kókó tí a ẹ̀ àyẹ̀wò fi hàn pé nínú itàn, Áfiríkà ti bí akínkanjú púpọ̀, ọ̀pọ̀ nínú wọn sì ti jẹ̀ ẹ̀ni tí a mọ̀, tí a sì san ẹ̀san fún, sùgbón ọ̀pọ̀ tún wà tí a kò tì mọ̀, nítorí náà, a kò tì san ẹ̀san fún wọn. O ẹ̀ pàtàkì láti pe àkíyèsì sí pé gbogbo iwádìí tí a ẹ̀, a kò rí akínkanjú kankan tí ó jẹ̀ pé kàkà kí wọn bu ọ̀láfún tàbí ki wọn ẹ̀ ohun ẹ̀yẹ̀ fún un ilú wá fi ibi s'oloore, wọn pa a ní ipa ifonńáfonsu, wọn daa lóró, wọn dá ẹ̀mí rẹ̀ l'ógbodó. Ẹ̀yí ni àláfó tí isẹ̀ iwádìí yí làkàkà láti dí. A ti rí i nínú iwé itàn *Lisàbí Agbò̀ngbò̀-Àkàlà* tí a ẹ̀ àtúpalẹ̀ rẹ̀ níhìn. Ẹ̀yí jẹ̀ àfikún ti isẹ̀ yí ẹ̀ fun ìmọ̀ lori àwọn akọ̀ni ni ilẹ̀ Afirika.

Ní iparí, a gbudọ̀ mọ̀ pé à n jù wọn kò ẹ̀ ẹ̀ wí l'ẹ̀jọ̀, ìjà ilara kì í tán bọ̀rọ̀. Irú ìjà bá yí a maa ba nkan jẹ̀ ní ilú tàbí ní orílẹ̀de iwádìí yí ni pé ìjà fún àṣẹ̀ àgbà, pàápàá jùlọ̀ tí ibànújẹ̀ tàbí ifarapa ló bí, lèwu gan-an, ó sì lè fa ọ̀wọ̀ ago

ìlú sẹ̀yìn tàbí kò ba ònkan jẹ́ pátápátá, bí a kò bá sọra. Èni kọọkan àti awùjọ gbòdò mò pé ohun èlẹ́gè nì aseyorí jẹ́, nítorí náà, a gbòdò mò bí tí nda àbò bòó. Aseyorí àti dídáàbo bo àseyorí kùí ẹ́ ohun kan náà, wón yàtò gedegbe. Ìyìn àti ọ́lá tó yẹ gbòdò jẹ́ tí gbogbo àwọn akíkanjú tó dá ipínlẹ̀ sílẹ̀, pàápàá jùlọ àwọn tó kópa tó ẹ́ gbòògì nínú ìdàgbàsókè àti ìtèsíwájú ìlú. Kò sí ibi kankan nínú eré yìí tí Ọba Aláké tí fí ọ́lá fún àwọn tó kópa nínú ogun náà. Ohun tí a rí nì wípe ó gbóríyìn fún wọn nínú ọ̀rọ̀ ìkínikáàbò rẹ̀ nígbà tí wọn t'óju ogun dé.

Bákan náà, a tún ẹ́ àkíyèsí pé àwọn tó finúkonú ẹ́bi nínú ìtàn yí ẹ́ e nítorí ìlara, wọn gbagbọ̀ àwọn obìnrin to gbórí ìyìn fún Lísàbí kò tiẹ̀ rí àwọn rárá. Ó ẹ́e ẹ́ pé bí àwọn obìnrin bá darukọ̀ wọn pẹ̀lú nínú orin ìyìn wọn, bóyá ìbá tún tù wọn nínú, awọn náà kúkú kópa ínú ogun náà nì tòótó. Sùgbón Yorùbá sọ pé àlò ọ̀ ran'ka. Ìlara a maa jẹ́ àbájáde ànìgbàgbọ̀, ojùkòkòrò, ànífẹ̀, àti ànì ìtẹ̀lórùn.

Ní ọ̀pìn ohun gbogbo, a tún gbà wá n'íyànjú pé ó ẹ́ pàtàkì kí ìwàdìí míràn tún wáyé nípa ìtèsíwájú Ègbá léyìn Lisabi. Èyí di dandan nítorí pé Ègbá tí gbìrẹ̀gẹ̀jigẹ̀ lónií. Ó ẹ́ pàtàkì kí a ẹ́ eré ìtàn tí yóò fí hàn bí èyí ẹ́ ẹ̀lẹ̀. Léyìn ikú Lísàbí, òjẹ awọn ará Ègbá gbé ìgbésẹ̀ kankan láti ẹ́ àtúnṣe, àti pé, kí lo mu iyípadà yì wá? Irú ìwàdìí yí yóò jẹ́ èkọ̀ ní ègbẹ̀ kan, yóò tún jẹ́ oríṣun ìtàn míràn ní ọ̀nà kejí.

Àwọn Ìtókasi

Adetola, O. B., Oyedeji, J. K., Oyekunle-Ooniye, C. O., & Ogunola, A. A. (2023). Nature and dynamics of peace and conflicts in Yoruba land: A qualitative scoping review. *The Nigerian Journal of Sociology and Anthropology*, 21(1), 13-38.

Agboolá, M. O. (2021). Politics of space in selected plays of Irene Salami-Agunloye and Emmy Idegú. PhD Thesis, University of Ilorin (unpublished).

Akinwale, G. (2026). Balógun Àjàyí Ògbóríẹ̀fọ̀n and the Battle that saved Ikirun in 1878.

Balogun Ajayi Ogboriefon and the Battle That Saved Ikirun in 1878 | Historical Nigeria.

Balkaya, M. A. (2014). Basic principles of new historicism in the light of Stephen Greenblatt's resonance and wonder and invisible bullets. *European Academic research*, 2(5). 7068-7078.

Carrier, N., & Nyamweru, C. (2016). Reinventing Africa's national heroes: The case of Mekatilili, a Kenyan popular heroine. *Africa Affairs*. 1-22. Doi: 10.1093/afraf/adw051. <http://afraf.oxfordjournals.org/>.

Fubah, M. A., Kunda, C. J., Kabelenga, I., & Wihbongale, L. A. (2024). Visualising the iconography of anti-colonial and anti-apartheid heroes and heroines in Tshwane (Pretoria), South Africa, visual studies, 1-9. <https://doi.org/10.1080/1472586X.2024.2381096>.

Goin, J. (n.d.). Characteristics of a hero. *Motivated Magazine*, volume 5, issue 1, page 3.

Jones, M. (2007). What should historians do with heroes: Reflections of the nineteenth- and twentieth-century Britain. *History Compass*, 5(2), 439-454.

Korte, B., & Wendt, S. (2019). Introduction: Studying heroism from a global perspective. In B. Korte, S. Wendt, and N. Falkenhayner. (eds.), *Heroism as a Global Phenomenon in Contemporary Culture* (pp. 38-60). New York: Routledge.

Lyu, X. (2021). An introduction to new historicism. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 543. Proceedings of the 2021 6th International Conference on Social Sciences and Economic Development (ICSSSED 2021).

Obi-Onwurah, C. (2026). Unsong Igbo heroes of pre-colonial history: Leaders, warriors, and Visionaries. <https://nnewicity.com/unsung-igbo-heroes-of-pre-colonial-history/>.

Owólabí, O. (1977). *Líṣàbí Agbòngbò-Àkàlà*. Ibadan: University Press.

Ritter, E. A. (1971). *Shaka Zulu: The rise of the Zulu Empire*. The Book Club Associates, by arrangement with Longman Group Ltd.

Thompson, O.O., Nwaorgu, O. G. F., & Aduradola, R. R. (2019). Remembered or dismembered, deified or defied? The challenges of African heroines in contemporary history. *LWATI: A Journal of Contemporary Research*, 16(1), 94-115.

Travelwaka (2020). Moremi statue of liberty, the story of tallest statue in Nigeria. Moremi Statue of Liberty, The Story of Tallest Statue in Nigeria - TravelWaka.

Ujorha, T. (2013). Ile-Ife: The legend of Moremi. Daily Trust online. Ile-Ife: The Legend Of Moremi - Daily Trust.

Veenstra, J. R. (1995). The new historicism of Stephen Greenblatt: On poetics of culture and the interpretation of Shakespeare. *History and Theory*, 34(3). 174-198. <https://www.jstor.org/stable/2505620>.

Waller, R. (2008). Review of the book, *War in Pre-Colonial Eastern Africa*. *African Studies Review* 51(3), 178-179. <https://dx.doi.org/10.1353/arw.0.0112>.

Author's Bio

Dr. Michael Olanrewaju Agboola is an Associate Professor of Theory and Criticism, in the Department of Performing Arts and Film Studies, Faculty of Arts, Kwara State University (KWASU), Malete, Nigeria. He attended the University of Ilorin, Nigeria, between 1982 and 1986, where he earned his Bachelor of Arts (B.A.) degree in Performing Arts. He obtained two masters degrees, one in Industrial Relations and Personnel Management (University of Lagos, 1991) and the other in Performing Arts (University of Ilorin, 2009), and a doctoral degree in Performing Arts (University of Ilorin, 2022). He has published scholarly papers and well-researched articles in both local and international journals. He is the current head of his department.

Recebido em: 03/2026

Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): AGBOOLÁ, Michael Olánrewájú. Ìdojúkọ Àwọn Akínkanjú Jagunjagun Ilẹ̀ Adúláwọ̀ Lówọ̀ Àwọn Ọmọ-Ogun Wọn: *Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà* láti Owọ̀ Olú Owólabí Gégé Bí Àpẹrẹ. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial II, p.79-92, agosto 2026.

To cite this text (APA): Agboolá, Michael Olánrewájú. (august 2026). Article title. Ìdojúkọ Àwọn Akínkanjú Jagunjagun Ilẹ̀ Adúláwọ̀ Lówọ̀ Àwọn Ọmọ-Ogun Wọn: *Lísàbí Agbòngbò-Àkàlà* láti Owọ̀ Olú Owólabí Gégé Bí Àpẹrẹ. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special II): 79-92.

